

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Zróżnicowanie terytorialne polszczyzny a edukacja językowa

Author: Helena Synowiec

Citation style: Synowiec Helena. (2013). Zróżnicowanie terytorialne polszczyzny a edukacja językowa. W: H. Synowiec, M. Kubarek (red.), "Odmiany polszczyzny w szkole : teoria i praktyka" (S. 50-65). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Helena Synowiec
Uniwersytet Śląski
Katowice

Zróżnicowanie terytorialne polszczyzny a edukacja językowa

Zagadnienia związane z miejscem i rolą odmian terytorialnych polszczyzny (dialektów, a w ich obrębie gwar, a także odmian regionalnych) w edukacji polonistycznej interesowały dydaktyków od dawna w związku z kształceniem sprawności językowej dzieci ze środowisk gwarowych oraz przygotowaniem dydaktycznym nauczycieli do pracy w tychże środowiskach¹.

Dziś powracam do tych zagadnień w związku z nowymi uwarunkowaniami cywilizacyjno-kulturowymi, przeobrażeniami systemu oświaty – przeorientowaniem nowej *Podstawy programowej* języka polskiego² w stronę treści kulturowych, a także w związku ze zmianami w systemie kształcenia w szkołach wyższych (m.in. ograniczeniem liczby godzin na przedmioty językoznawcze, w tym dialektologię).

¹ Por. m.in. E. TRZASKA: *Gwara i wpływy obce w języku uczniów śląskich*. Katowice 1935; S. BĄK: *Polszczyzna górnośląska w przedwojennej szkole średniej*. Wrocław 1983; I. TABAKOWSKA: *Z obserwacji nad językiem młodzieży szkolnej województwa katowickiego*. „Polonistyka” 1957, z. 3; U. WIŃSKA: *Błędy językowo-stylistyczne uczniów szkół podstawowych woj. gdańskiego*. Gdańsk 1966; H. WIŚNIEWSKA: *Regionalizmy w zeszytach uczniów szkół lubelskich*. „Polonistyka” 1976, nr 5; H. WIŚNIEWSKA: *Wpływ gwary na wypowiedanie się uczniów*. W: *Język – kultura – społeczeństwo. Wybór studiów i materiałów*. Red. S. DUBISZ. Warszawa 1990; H. SYNOWIEC: *Sprawność językowa uczniów w śląskim środowisku gwarowym. Problemy, badania, konsekwencje dydaktyczne*. Katowice 1992; B. CZĄSTKA, H. SYNOWIEC: *Polszczyzna w szkole śląskiej*. Cz. 1–2. Katowice 1996.

² *Podstawa programowa z komentarzami*. T. 2: *Język polski w szkole podstawowej, gimnazjum i liceum*. Warszawa 2009.

Chcę skupić się na problemie: Jakie miejsce obecnie zajmują/powinny zajmować w edukacji językowej odmiany terytorialne: dialekty i dające się w nich wyodrębnić gwary, które są wyróżnikiem każdego regionu, a zarazem ważnym elementem dziedzictwa kulturowego.

W większości regionów mamy dziś do czynienia z „mieszanymi” odmianami polszczyzny, zmierzającymi w kierunku języka ogólnego (potocznego). Od dawna też językoznawcy zauważali tendencję do zanikania gwar pod wpływem czynników cywilizacyjnych i procesu globalizacji³. Równocześnie jednak przeobrażenia społeczno-polityczne po roku 1989 spowodowały dowartościowanie wspólnot regionalnych i odmian dialektalnych, którymi się one posługują. Dotyczy to zwłaszcza regionów nastawionych etnocentrycznie, gdzie gwary „trzymają się” mocno (Śląsk, Podhale, Kurpie).

Zaznaczmy od razu, że przeważnie nie ma odpowiedniości między granicami regionu a granicami administracyjnymi województwa czy powiatu. Na przykład obecnie w skład województwa śląskiego wchodzi nie tylko obszary etnicznie śląskie, ale też obszary kulturowo, etnicznie i językowo przynależne do regionu małopolskiego (m.in. okolice Jaworzna) i zagłębiowskie (związane dialektalnie z Małopolską zachodnią). Bywa, że w granicach współczesnego zasięgu jednego dialektu występują ukształtowane duże subregiony, np. na Śląsku – opolski, przemysłowy (środkowośląski) i cieszyński⁴. Różni je sytuacja socjolingwistyczna – jedne zachowały jeszcze tradycyjny status języka wsi, inne funkcjonują w miejskiej przestrzeni kulturowej – wskutek zmian uwarunkowanych czynnikami społecznymi i industrializacją. Na tę siatkę podziałów wewnątrzdialektalnych, zazębiających się z administracyjnymi, nakłada się jeszcze siatka determinantów socjolingwistycznych – pokoleniowych (młode pokolenie nie posługuje się już gwarą w tej postaci, którą mówią dziadkowie czy pradiadkowie)⁵. Kłó-

³ Por. H. KUREK: *Nauczanie dialektologii w dobie przemian językowych*. W: *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*. Red. S. GALA. Łódź 1998; J. KOWALIKOWA: *Dialektologia i dialekty a szkolna edukacja polonistyczna*. W: *Teoretyczne, badawcze...*

⁴ Dialekt śląski obejmuje obszar województwa śląskiego i opolskiego oraz sięga poza granice polityczne Polski (gwary zaolziańskie).

⁵ Dzieci przedszkolne (w środowiskach gwarowych) są dziś także użytkownikami polszczyzny ogólnej (a nie tylko rodzimej gwary); są oswojone z potoczną odmianą języka ogólnopolskiego, która dociera ze środków masowego przekazu, Internetu. Por. m.in.

poty z przeskokiem kodowym nie są dziś tak częste u młodzieży jak przed kilkudziesięciu laty; problem interferencji gwary istnieje jednak nadal – jako naturalny w środowiskach gwarowo-ogólnopolskich.

Między językiem ogólnym a odmianami terytorialnymi zachodzi relacja pokrewieństwa językowego. Odmiany te różnią się od języka ogólnopolskiego nielicznymi cechami fonetycznymi (niektóre też intonacyjnymi i akcentualnymi) oraz gramatycznymi. Różnice te nie są tak duże, by stwarzały bariery komunikacyjne. Większą barierę stanowią natomiast odmienności leksykalne – wynikające z rozwoju historycznego regionów i subregionów oraz specyfiki kulturowej⁶.

Od kształcenia językowego (lub szerzej – polonistycznego) zależy to, jak dialekty i gwary będą postrzegane i wartościowane przez społeczeństwo⁷. Zauważmy, że różnicowanie terytorialne polszczyzny od kilkudziesięciu lat znajdowało odzwierciedlenie w celach i treściach edukacji polonistycznej, uwarunkowanych etapem kształcenia i swoistością poszczególnych środowisk regionalnych (m.in. w dokumentach programowych okresu międzywojennego – w programach dla szkół powszechnych z 1920 roku, z roku 1932, 1936). W międzywojennych podręcznikach do szkół powszechnych dla klas gimnazjalnych autorstwa T. Lehra-Spławińskiego, R. Kubińskiego, Z. Klemensiewicza⁸ zaznajamiano młodzież z podstawowymi wiadomościami o gwarach polskich, ich stosunkiem do języka literackiego, z cechami zespołów dialektalnych, ilustrowanymi

R. MRÓZEK: *Świadomość językowa i zachowania komunikacyjne a środowisko gwarowe*. W: *W kręgu zagadnień dydaktyki języka i literatury polskiej*. Red. H. SYNOWIEC. Katowice 2002, s. 544–549.

⁶ Por. H. SYNOWIEC: *O językowych zakłóceniach w porozumiewaniu się nauczyciela z uczniem na lekcji*. W: *Kultura, język, edukacja*. Red. R. MRÓZEK. T. 2. Katowice 1998.

⁷ Można się spotkać nieraz z krzywdzącymi opiniami o gwarach (jako gorszych, niepoprawnych odmianach języka) i mówiących nimi ludziach albo też z próbami poszerzenia społecznego i sytuacyjnego zakresu używania gwary na kontakty oficjalne, ponadregionalne (np. przemówienie sejmowe pośta wygłoszone gwarą śląską).

⁸ T. LEHR-SPLAWIŃSKI, R. KUBIŃSKI: *Gramatyka języka polskiego. Podręcznik szkolny z 19 rycinami, tablicą i mapą narzeczy*. Lwów–Warszawa 1927; Z. KLEMENSIEWICZ: *Język polski. Najważniejsze wiadomości gramatyczne z ćwiczeniami i wybór tekstów gwarowych. Dla VII klasy szkoły powszechnej*. Lwów–Warszawa 1935; Z. KLEMENSIEWICZ: *Język polski. Wybór wiadomości o znaczeniu i użyciu form językowych oraz o gwarach ludowych. Dla IV klasy gimnazjalnej*. Lwów–Warszawa 1936.

przykładami krótkich tekstów zaczerpniętych z *Wyboru tekstów gwarowych* K. Nitscha⁹.

Również w ówczesnych programach przygotowania zawodowego nauczycieli¹⁰ uwzględniano sytuację językową uczniów w różnych regionach, doceniano tradycję ludową i traktowano doświadczenia dialektalne młodzieży jako motywację do rejestrowania zjawisk kulturowo-językowych (słownictwa, tekstów folkloru). Ukształtował się wówczas model nauczyciela łączącego pracę dydaktyczną z działalnością badawczą. Wzorem takiej postawy był Stanisław Bąk (później profesor Uniwersytetu Wrocławskiego), który będąc nauczycielem języka polskiego w gimnazjum w Mikołowie, rozwinął w uczniach znających gwarę czynnie pasje badawcze. Rejestrowali oni teksty gwarowe, które zostały później wydane drukiem¹¹. Nie uważano zatem odmiany dialektalnej jedynie za przyczynę kłopotów językowych uczniów, a badania nad błędami językowymi o podłożu gwarowym prowadzono w celach diagnostycznych¹². Badania te kontynuowano w latach powojennych na Śląsku i w innych regionach kraju¹³. Zaowocowały one zbiorami ćwiczeń językowych dla uczniów i przewodnikami dydaktycznymi dla nauczycieli¹⁴.

⁹ Por. szerzej: S. GALA: *Dialektologia jako przedmiot dydaktyki polonistycznej*. W: *Teoretyczne, badawcze...*, s. 365–370.

¹⁰ M.in. Program naukowy 3-letniego studium Instytutu Pedagogicznego w Katowicach w latach 1936/1937, 1938/1939. Cz. 1 i 2. Katowice 1937.

¹¹ Por. S. BĄK: *Teksty gwarowe z polskiego Śląska*, z. 12: *Teksty z 12 wsi pow. pszczyńskiego i rybnickiego*. Kraków 1939; por. też IDEM: *O zbieraniu materiałów gwarowych na Śląsku*. Katowice 1937. Również w szkolnych i międzyszkolnych czasopismach w latach międzywojennych apelowano do młodzieży o gromadzenie wyrażeń i przysłów gwarowych oraz zamieszczano kwestionariusze do badań dialektologicznych, por. H. SYNOWIEC: *Śląskie czasopisma szkolne (1922–1939)*. Katowice 1999.

¹² Por. E. TRZASKA: *Gwara i wpływy...*; S. BĄK: *Polszczyzna górnośląska...*

¹³ U. WIŃSKA: *Błędy...*; H. WIŚNIEWSKA: *Regionalizm...*; J. ŻLABOWA: *Właściwości gwarowe w języku młodzieży śląskiej*. W: „Zeszyty Naukowe WSP”. *Sekcja językoznawstwa*. Red. J. ŻLABOWA. Katowice 1959.

¹⁴ J. ŻLABOWA: *Mówimy poprawnie po polsku*. Katowice 1959; EADEM: *Wskazówki metodyczne do „Ćwiczeń językowych dla szkół śląskich”*. Katowice 1959. Zbiór ćwiczeń J. Żlabowej stał się po kilkudziesięciu latach od jego ukazania się inspiracją do publikacji dydaktycznych, poszerzonych o sytuacyjny i pragmatyczny aspekt w kształceniu języka uczniów śląskich, por. B. CZĄSTKA, H. SYNOWIEC: *Kształcenie sprawności językowej. (Ćwiczenia*

Odmiany dialektalne w kształceniu polonistycznym doceniono w okresie powojennym dopiero w programach nauczania i podręcznikach dla liceum z lat 1966, 1977, 1990, 1992¹⁵. Wojewódzkie instytucje oświatowe natomiast już w latach sześćdziesiątych XX wieku starały się uwzględniać swoistość kulturową regionu: w latach 1959–1961 wydano *Czytanki śląskie. (Materiały regionalne dla szkół ogólnokształcących województwa katowickiego, opolskiego i wrocławskiego)*, a w 10 lat później ukazały się *Czytanki jeleniogórskie*¹⁶. Zamieszczano tam utwory literackie (także stylizowane na gwargę) tematycznie związane z regionem, jego przeszłością i kulturą oraz teksty folkloru¹⁷.

Terytorialne zróżnicowanie polszczyzny – zgodnie z zaleceniami programów szkolnych z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku – wchodziło w zakres treści nauczania dopiero w podręcznikach do szkół średnich. Jednakże Irena Bajerowa już w podręczniku przeznaczonym dla uczniów klasy VIII szkoły podstawowej pt. *Język ojczysty*¹⁸ propedeutycznie zaznajamiała młodzież z tym zagadnieniem – wprowadzała uwagi poprawnościowe, które pozwalały zapobiegać błędom wymawianiowym i gramatycznym wynikającym z interferencji odmian polszczyzny: gwarrowej i regionalnej. Wskazówki, rady i przestrogi autorka adresowała bezpośrednio do uczniów poszczególnych części Polski (co zaznaczono na mapce), np. „Uczniowie z Wielkopolski i Śląska! Uważajcie na zdania ze spójnikiem *ale*.” W podręczniku I. Bajerowej znalazły się też związane i komunikatywne informacje o cechach dialektów. Autorka podkreślała, że

dla uczniów środowiska śląskiego). Kraków 1990; B. CZĄSTKA, H. SYNOWIEC: *Polszczyzna w szkole...*

¹⁵ Zakres zagadnień z dialektologii i sposób ich opracowania w podręcznikach poddaje analizie i ocenie S. GALA w artykule: *Dialektologia jako przedmiot dydaktyki polonistycznej*. W: *Teoretyczne, badawcze...*

¹⁶ Szerzej na ten temat pisze B. KULKA w artykule: *Czytanki regionalne na Śląsku w latach 1956–1972*. W: *Książka na Śląsku (1956–1989). Zarys problematyki*. Red. M. PAWŁOWICZOWA. Katowice 1999.

¹⁷ Dobór tekstów był ograniczony ideologicznymi założeniami ówczesnego systemu oświaty – zabrakło w *Czytankach...* takich tekstów, które byłyby nośnikami religijnych tradycji i obrzędów oraz rodzinnych obyczajów świątecznych. Por. H. SYNOWIEC: *Językowy obraz regionu w „Czytankach śląskich”*. W: *Książka na Śląsku...*

¹⁸ I. BAJEROWA: *Język ojczysty. Podręcznik gramatyki języka polskiego dla klasy VIII*. Warszawa 1965.

dialekty są cenną i ciekawą odmianą języka polskiego, a jednocześnie uzasadniała konieczność dobrego opanowania przez młodzież polszczyzny ogólnej. Apelowwała: „Nie wstyďte się swej rodzimej gwary. Nie wyśmiewajcie się z mowy wiejskiej, lecz przysłuchujcie się jej z zainteresowaniem i szacunkiem”.

Uczniom znającym gwaraę czynnie I. Bajerowa proponowała ćwiczenia w redagowaniu krótkich stylizowanych opowiadań lub opisów, a także badanie, jak w dialekcie ich okolicy brzmią nazwy wybranych przedmiotów, zwierząt, roślin. Ponadto zwracała uwagę na zjawisko stylizacji gwarowej w utworach literackich i pieśniach ludowych. Nasuwają się pytania: czy we współczesnej szkole wprowadza się wiedzę o dialektach, nawiązuje się do tradycji kształcenia językowego w środowiskach, gdzie gwara jest zjawiskiem żywym? Jakie są szanse uwzględniania swoistości językowo-kulturowej tych środowisk w edukacji?

W nowej *Podstawie programowej* z 2009 roku brakuje wskazania, by w programach nauczania znalazło się miejsce na samodzielne jednostki lekcyjne poświęcone terytorialnemu zróżnicowaniu języka. Wprawdzie w *Podstawie programowej* dla gimnazjum czytamy: „Uczeń [...] rozpoznaje cechy kultury i języka swojego regionu”, ale jest to sformułowanie ogólne, dotyczące – jak się wydaje – „tylko regionów wyrazistych dialektalnie z pominięciem dużego pasa ziem, na których używa się już polszczyzny ponaddialektalnej”¹⁹. Realizowanie tego zapisu *Podstawy programowej* w praktyce szkolnej będzie zależeć od specyfiki środowiska regionalnego.

W związku z kulturowym (i kulturotwórczym) oraz aksjologicznym sprofilowaniem nowej *Podstawy programowej języka polskiego* realny wydaje się postulat, by w autorskich programach nauczania doceniać wychowanie regionalne, tzn. uczyć dzieci i młodzież istnienia w kulturze regionu – oswajac z utrwalonymi w odmianie dialektalnej (i gwarach) dawnymi i współczesnymi właściwościami kulturowymi: duchowymi i materialnymi, rytuałami społecznymi, a przede wszystkim kształtować postawę otwartą na problemy językowe środowiska, w którym uczniowie mieszkają, zwłaszcza jeśli jest ono niejednorodne pod względem używanych odmian językowych. Równocześnie trzeba uwrażliwiać młodych ludzi na cechy językowe i kulturowe innych regionów Polski, ukazywać ich

¹⁹ T. ZGÓŁKA: *Dydaktyka szkolna języka polskiego jako ojczystego w perspektywie europejskiej*. W: *Oblicza polszczyzny*. Red. A. MARKOWSKI, R. PAWELEC. Warszawa 2012, s. 75.

różnorodność oraz rozwijać w uczniach tolerancję wobec odmienności językowej ich mieszkańców i szacunek dla gwar, którymi się posługują.

Czynnikami motywującym młodzież do poznawania dialektu mogą być działania nauczyciela, ukazujące różne funkcje tej odmiany języka. Omawiając **funkcję komunikacyjną**, warto uzmysławiać nie tylko to, że odmiana dialektalna dobrze służy jej użytkownikom do porozumiewania się w środowisku domowym, sąsiedzkim i lokalnym (zwrócić uwagę na tematykę prowadzonych gwarą rozmów, na sytuacje porozumiewania się), ale wykazać też, że nieznamość różnic słownikowych między gwarą a językiem ogólnym albo między gwarami tego samego dialektu prowadzi do zakłóceń w porozumiewaniu się lub do niestosownych zachowań²⁰. Związanej z funkcją komunikacyjną **funkcji ekspresywnej** służą m.in. frazeologizmy, żartobliwe lub dosadne powiedzenia, które uplastyczniają wypowiedzi, nadają im odcień humorystyczny, wyrażają emocje gwarowego rozmówcy, regulują zachowania i postępowanie ludzi, czasem stanowią puentę dialogu, por. śląskie: *No to momy po ptokach!*, *Niy wyszej mi nudli za uszy*, *Niy lyj sie żurym*, *Kombinujesz jak koń pod górka*. Materiału do zwrócenia uwagi na tę funkcję mogą dostarczyć nagrane żywe teksty dialogów, teksty narracyjne (np. gawędy, opowiadania z dialogiem), a przede wszystkim obserwacja zachowań ludzi porozumiewających się gwarą w codziennych sytuacjach.

Docenić trzeba też **kulturotwórczą funkcję gwary**, wykazując, że jest ona swoistym bogactwem mieszkańców regionu, dziedzictwem i twórczym kultury, przekazywanym od pokoleń²¹. W gwarowych wyrazach i wyrażeniach utrwalone zostały dawne zwyczaje i rytuały społeczne, np. okazywanie szacunku przez używanie form 2 os. l.mn. (tzw. mówienie za dwoje, np. *bydźcie tacy dobrzi, pożyczcie mi...*) lub 3 os. l.mn. (mówienie za troje, np. *przydom zaś...*). W powiedzeniach i przysłowiach utrwalone także zostały normy postępowania, np. *Wczas wyńdziesz, dali zajdziesz; Fto długo lygo, chlyb go odbiego; Komu Pan Bóg niy roczy, tymu*

²⁰ Por. H. SYNOWIEC: *O językowych zakłóceniach...*; EADEM: *Sprawność językowa...*; por. też B. CZĄSTKA-SZYMON, J. LUDWIG, H. SYNOWIEC: *Mały słownik gwary Górnego Śląska*. Katowice 2000, s. XIX–XXII.

²¹ Por. m.in. I. NOWAKOWSKA-KEMPNA: *Gwara w dziedzictwie kulturowym regionu*. W: *W kręgu zagadnień dydaktyki języka i literatury polskiej*. Red. H. SYNOWIEC. Katowice 2002.

z *gymby wyskoczy*²². Patrząc na gwarę jako zjawisko kulturowe, nie sposób pominąć jej archaiczności. W każdej polskiej odmianie dialektalnej przechowały się niektóre właściwości dawnej polszczyzny, np. słownikowe, por. śląskie *gon* ‘polowanie’, *dęga* (*dynga*, *danga*) ‘tęcza’, *brusić* ‘mleć na żarnach’, fonetyczne, por. *zdrzadło* ‘lustro’, *czerwiony* ‘czerwony’, *wie-sieli* ‘wesele’, fleksyjne, por. dopełniacz lp. r.ż. z archaiczną końcówką *-e* po spółgłosce miękkiej: *ze zymie*, *do piekarnie*.

Gwara, pośrednicząc w przekazywaniu wartości, tworzy więzi międzypokoleniowe. Jej **wspólnototwórcza funkcja** przejawia się w dialogu i współdziałaniu w rodzinie – między dziećmi i dorosłymi dokonuje się wymiana informacji (objaśnianie tego, co nieznane), wprowadzanie w świat wartości moralnych, społecznych w poczuciu bliskości (np. przy codziennych zajęciach, świętowaniu uroczystości rodzinnych i religijnych, m.in. wesela, jubileuszu, świąt Bożego Narodzenia). Niestety, zanikają dziś w rodzinach tradycje narracyjno-lekturowe (np. wspólne muzykowanie, opowiadanie lub czytanie w zimowe wieczory baśni i legend).

W kształceniu polonistycznym jest też wiele okazji do wykazywania **estetycznej (artystycznej) funkcji** odmiany dialektalnej. Uzewnętrznia się ona w stylizowanych utworach literackich i tekstach folklorystycznych, których jest twórczym, a także w sposobie wykonywania przez dzieci i młodzież tekstów gawędziarskich, w sugestywnym przekazywaniu wspomnień swoich dziadków, barwnych opisach tradycji i obyczajów rodzinnych. Teksty literackie stylizowane na gwarę mogą inspirować uczniów znających gwarę czynnie do podjęcia prób własnej twórczości.

Przyjrzyjmy się praktyce dydaktycznej – temu, w jaki sposób problemy terytorialnego zróżnicowania polszczyzny są uwzględniane w szkole. Otóż dowartościowanie problematyki regionalnej w latach dziewięćdziesiątych XX wieku w dokumencie ministerialnym²³ sprawiło, że postawa

²² Por. B. CZĄSTKA-SZYMON, J. LUDWIG, H. SYNOWIEC: *Mały słownik...*

²³ W zatwierdzonym przez MENiS dokumencie *Dziedzictwo kulturowe w regionie* (1995 rok) określono założenia i zasady edukacji regionalnej, w 1999 roku tę edukację wprowadzono w szkołach podstawowych w ramach cyklu „Wychowanie do życia w społeczeństwie”, zaś w gimnazjum wprowadzono odrębną ścieżkę edukacyjną – *Dziedzictwo kulturowe w regionie*; na mocy rozporządzenia MENiS z 26 lutego 2002 roku ścieżka ta była realizowana w szkołach ponadgimnazjalnych. Nowe podstawy programowe MEN z 23 grudnia 2008 roku zlikwidowały ścieżki międzyprzedmiotowe, wśród nich edukację

nauczycieli wobec gwar, szczególnie w środowiskach, gdzie zajmują one uprzywilejowaną pozycję i mają wyższy prestiż, uległa przeorientowaniu. Poloniści doceniają znajomość przez młodzież odmiany gwarowej, zwłaszcza gwarowego słownictwa – jako nośnika kultury regionu. Ograniczają się jednak do sporządzania słowniczków wyrazów i wyrażeń dialektalnych. Tymczasem poprzez ćwiczenia leksykalne warto integrować wiedzę o gwarze i specyfice kulturowej, gospodarczej oraz obyczajowej regionu. Oprócz zapisywania gwarowych nazw obiektów (np. podczas zwiedzania skansenu) potrzebne są komentarze kulturowe. Nawiązując do gwarowych doświadczeń, które dzieci wyniosły z domu rodzinnego, warto na lekcjach uzmysłowić im, że gwara wyodrębniła pewne znaczenia w postaci osobnych nazw rzeczy (może dziś już nieużywanych, np. *wiertelik, jaśła, fachel*), czynności, cech, a nazwy te nie mają jednowyrazowych odpowiedników w polszczyźnie ogólnej, np. *wodzionka, jakła, jelenioki, maszkiecić, wieczerzać, zachciwiny/zochciwiny*²⁴. Ich znaczenie trzeba wyjaśnić w sposób opisowy, peryfrastyczny. Różne formy przekazu wiedzy o kulturze regionu (np. wystawy starych fotografii, wywiady z najstarszymi ludźmi, lektura publikacji etnograficznych) stanowią dla uczniów inspirację, by za pomocą tworzywa gwarowego zrekonstruować obraz przeszłości, rodziny, środowiska lokalnego, obyczajów, by przypomnieć dialektyzmy, np. nazwy narzędzi rolniczych, por. *siywaczka, wiejaczka, gypel*, dawnego życia szkolnego, np. porównać dawne środki nauczania (*tabulka, rysik*) ze współczesnymi. Ukierunkowanie przez nauczyciela uczniowskich obserwacji pomoże odkryć, że w gwarowych nazwach jest utrwalona wiedza o realiach materialnych i duchowych regionu oraz o sposobie wartościowania rzeczywistości przez jego mieszkańców.

Niedoceniane są w nauczaniu zagadnienia z zakresu onomastyki, mimo że wzbudzają one zainteresowanie uczniów. W nazwach miejscowych odzwierciedlają się realia przyrodnicze miejscowości, topograficzne właściwości terenu, informacje o dawniej wykonywanych przez mieszkańców zawodach (np. *Miedary, Żerniki*), w niektórych nazwiskach za-

regionalną. Wybrane treści regionalne nauczyciele wprowadzają w ramach kształcenia polonistycznego.

²⁴ Por. B. CZĄSTKA-SZYMÓN, J. LUDWIG, H. SYNOWIEC: *Mały słownik...*

chowwały się ślady dialektalnej wymowy i cech morfologicznych²⁵, np. *Piekorz, Wawrzinek, Karlik*.

Sporadycznie poloniści wykorzystują do ćwiczeń materiał paremiologiczny²⁶, ludowe porzekadła i skonwencjonalizowane formuły słowne, np. życzenia, pozdrowienia przy pracy, które stopniowo wychodzą ze społecznego (regionalnego) obiegu, por. *Boże pomogej, Niech sie wom darzy*. Szkoda, że nie zauważają, iż gwarowa frazeologia, np. zwroty porównawcze, porzekadła, są źródłem informacji o mentalności mieszkańców regionu – przypisanych im cechach, temperamencie czy o ekspresji językowej. Można by zestawić w kontekstach i porównać frazeologizmy gwarowe z frazeologizmami ogólnopolskimi, by uświadomić młodzieży ich funkcje w kontaktach językowych, obrazowość lub dosadność dialektalnych zwrotów i wyrażań.

Nadal nauczyciele nie traktują diagnostycznie obserwowanych u uczniów trudności językowych, których przyczyną są interferencje gwar ludowych. Uczący oceniają dialektyzmy w wypracowaniach w kategoriach błędu stylistycznego (nawet u dzieci młodszych), doraźnie je poprawiają, rzadko natomiast proponują indywidualne ćwiczenia, uwzględniające problemy ortofoniczne²⁷. Już w szkole podstawowej dzięki odpowiednio dobranym ćwiczeniom można łatwo wykazać podobieństwa i różnice w warstwie fonetycznej między ogólnopolską a dialektalną odmianą (znaną uczniom gwarą) i utrwaląc wymowę wzorcową; wskazywać na mieszczące się w normie regionalnej warianty wymowy (np. realizacja tylnojęzykowa spółgłoski *n* przed *k*: *okęńko, sareńka* na granicy morfemów rodzimych – u mieszkańców Polski południowo-zachodniej), ale też uwrażliwiać na zjawiska regionalnej wymowy będące poza normą, np. *lyst, lypa, rękie, nogie* – na Mazowszu²⁸.

²⁵ B. CZĄSTKA-SZYMON, H. SYNOWIEC: *Polszczyzna w szkole...*

²⁶ Por. m.in. *Cztery pory roku w przysłowiach ze zbiorów Adolfa Dygacza*. Zebrał A. DYGACZ. Red. A. TARKOWSKA. Katowice 2000.

²⁷ Jeśli nawet poloniści dostrzegają takie błędy, jak np. elizja niezgłoskotwórczego *u* w grupie spółgłoskowej przed *o, u* (np. *chop* zamiast *chłop, wosy* zamiast *włosy, dugo* zamiast *długo*), twarda realizacja połączenia *kie*, np. *kedy, cukerek* zamiast *kiedy, cukierek*, to na ogół nie podejmują działań profilaktycznych (np. zestawiania i wymawiania wyrazów w parach opozycyjnych typu: *hop – chłop, moda – młoda* (dziewczyzna), *sucha* (bielizna) – *ślucha* (audycji)).

²⁸ Por. M. KUČAŁA: *Twoja mowa cię zdradza. Regionalizmy i dialektyzmy języka polskiego*. Kraków 1994; *Nowy słownik poprawnej polszczyzny*. Red. A. MARKOWSKI. Warszawa 2002.

W środowiskach etnocentrycznych trzeba wielostronnie motywować młodzież do przyswajania normy języka ogólnopolskiego, nie degradując przy tym wartości gwar oraz ich różnych funkcji. Za mało czasu przeznaczają się w szkołach na wprowadzanie wiedzy o dialektach i ich różnicowaniu wewnętrznym. Poloniści zazwyczaj przekazują wiadomości w formie zwięzłego wykładu, ilustrowanego przykładami różnic fonetycznych i słownikowych lub stosują pracę z podręcznikiem. Nie analizują nagranych żywych tekstów (np. rozmów ludzi mówiących gwara), lecz odwołują się do tekstów stylizowanych na gwara lub do literatury folkloru. Nie zawsze koncentrują uwagę uczniów na charakterystycznych cechach gwary regionu, w którym pracują. Przeszkodę stanowi słaba znajomość tej gwary oraz niewystarczające przygotowanie z zakresu dialektologii.

Poloniści są na ogół świadomi archaiczności odmian dialektalnych i okazjonalnie podczas analizy tekstów staropolskich w liceum zwracają uwagę na te ich cechy, które przetrwały w gwarach, np. w dialekcie śląskim i małopolskim – dawne formy aorystyczne czasu przeszłego i trybu przypuszczającego, por. *miotech/miołek; byłbych/byłbyk robił*; dawne znaczenia wyrazów *chytry* ‘chciwy’, *zdradliwy* ‘podstępny’, nazwy stopni pokrewieństwa, np. *starka, ujno, swok, potek, potka, kum*, dawne nazwy zawodów: *bednorz, szyndzielorz, golacz, zymbok*. Zazwyczaj jednak uczący nie opatrują tego typu przykładów komentarzem historycznojęzykowym, a tylko nieliczni doceniają pracę ze słownikami: dawnej polszczyzny i etymologicznym. Marginalnie traktowane są zagadnienia zapożyczeń w terytorialnych odmianach polszczyzny, ich przyczyny i przystosowanie do gwarowego systemu gramatycznego.

Istotnym problemem dydaktycznym jest nakłonienie młodzieży do poznawania dialektów (zwłaszcza rodzimego dialektu), a w ich obrębie – gwar. Osoby z rodzin wielopokoleniowych, mówiące na co dzień gwara, są przekonane, że znają ją dobrze. Dopiero w zetknięciu z kolegami z innego subregionu (np. na Śląsku – z Cieszyńskiego czy Opolszczyzny, w Małopolsce – z Podhala czy spod Chrzanowa) następuje skonfrontowanie różnych – odmiennych właściwości, np. gwarowej wymowy lub intonacji oraz uzmysłowienie sobie niewspółmierności leksykalnej między gwarami tego samego dialektu, por. *srogi* – 1. ‘groźny’, 2. ‘duży’, *drzistać* – 1. cieszyńskie ‘gawędzić, plotkować’, 2. ogólnopolskie ‘mieć rozwolnienie’.

Dzieci z rodzin wywodzących się z innego regionu – jeśli stanowią mniejszość w zespole klasowym – starają się zasymilować z kolegami poprzez posługiwanie się leksyką gwarową (nie zawsze adekwatnie do znaczeń wyrazów) albo przez naśladowanie gwarowego sposobu artykulacji; intonację przyswajają bowiem bezwiednie.

Najczęstszą formą popularyzowania odmiany dialektalnej w szkole są konkursy gawędziarskie, konkursy recytacji w gwarze oraz przeglądy piosenki regionalnej²⁹. W tworzywie słownym tekstów i w sposobie ich interpretacji głosowej lub wokalne uczniowie odkrywają estetyczny (artystyczny) walor odmiany dialektalnej. Niefortunne są jednak pomysły organizowania takich konkursów w zespole uczniów nieznających czynnie gwary oraz proponowanie do recytacji sparafrazowanych lub „przetłumaczonych” na gwarę utworów literackich (wśród nich klasyki). Recytowane teksty gwarowe przez dzieci nieposługujące się gwarą na co dzień brzmią nienaturalnie, a utwory literatury pięknej w wersji dialektalnej są hybrydalne (np. słownictwo gwarowe „miesza się” w nich z kolokwializmami), niezharmonizowane tematycznie ze specyfiką kulturową regionu. Dlatego ważny jest etap przedkonkursowych przygotowań – nie tylko tych uczniów, którzy zadeklarowali chęć uczestniczenia w nich, ale też włączenie w te przygotowania innych członków zespołu klasowego: wspólny wybór stosownego tekstu, ukazanie jego specyfiki językowej i gatunkowej, sporządzenie słowniczków i komentarzy do tekstu (lub parafrazy tekstu na odmianę ogólnopolską języka). Wybrane do recytacji utwory folklorystyczne dają możliwość wspólnego z klasą odtwarzania elementów świata w nich przedstawionego, np. postaci mitologii ludowej (na Śląsku – Skarbnik, utopiec, strzyga), analizy środków stylistycznych z określeniem ich funkcji, wreszcie – pracy nad interpretacją głosową.

Konkursy czy inne formy ludyczne zapewne zmotywują uczniów do poznawania gwary, ale nie mogą zastąpić rzetelnych informacji o dialektach, które młodzież ma zdobywać pod kierunkiem nauczycieli. Wiedza o gwarach poszczególnych regionów będzie sprzyjać kształtowaniu

²⁹ Por. *Piękno gwary śląskiej. Konkursy recytacji w gwarze śląskiej „Śląska ojczyzna-polszczyzna”*. Red. H. SYNOWIEC. Chorzów 1996; D. KRZYŻYK, W. LEŚ, H. SYNOWIEC: *Spotkanie z gwarą i kulturą regionu*. Mysłowice 2007; *Pieśni dla dzieci i młodzieży ze zbiorów prof. Adolfa Dygacza*. Wybór J. DYGACZ. Koszęcin 2011.

w młodych ludziach pozytywnej postawy wobec różnorodności językowej mieszkańców, np. nowych osiedli zamieszkałych przez rdzenną ludność i przybyszy spoza danego regionu³⁰.

Wiele z zasygnalizowanych w artykule zadań dydaktycznych trudno będzie urzeczywistnić w praktyce szkolnej, ponieważ kompetencja językowo-kulturowa nauczycieli jest słaba: nie dysponują wystarczającą wiedzą o terytorialnych odmianach polszczyzny i o charakterystycznych cechach gwary miejscowości, w której pracują; brakuje im też operatywnej wiedzy z zakresu socjolingwistyki, etnolingwistyki; rzadko są zorientowani w podstawowych, nawet popularnonaukowych opracowaniach dialektologicznych; nie znają zróżnicowania poziomów normy językowej współczesnej polszczyzny. Terytorialne odmiany języka polskiego nie są również wystarczająco doceniane w autorskich programach nauczania i odpowiednio opracowane w podręcznikach szkolnych³¹.

Wiedza o dialektach pozostaje zatem w sferze postulatów szkolnej edukacji polonistycznej. Aby te postulaty można było zrealizować, trzeba na ten cel zapewnić odpowiedni limit godzin lub przywrócić w szkołach całej Polski edukację regionalną³², o co od dawna w pismach do

³⁰ Zdarza się bowiem jeszcze, że młodzi ludzie uważają posługiwanie się dialektem przez rdzennych mieszkańców regionu za przejaw prymitywizmu, reagują śmiechem lub parodiują sposób ich wymawiania.

³¹ W kilku podręcznikach gimnazjalnych – wbrew zasadzie logicznej kolejności układu treści nauczania – najpierw przedstawiono zjawisko dialektyzacji, a dopiero w kolejnej klasie wiedzę o dialektach, nie zawsze odpowiednio wyselekcjonowaną (np. wprowadzono pojęcie siakania – zjawiska charakterystycznego dla niewielkich obszarów dialektałnych Polski – w gwarach jabłonkowskich i malborskich). Stopień trudności niektórych ćwiczeń jest nieprzystosowany do kompetencji przeciętnego gimnazjalisty. Por. m.in. J. KONOWALSKA, S. MATEJA, I. MOKRZAN: *Nasz wspólny świat. Podręcznik do kształcenia językowego dla klasy pierwszej gimnazjum*. Wrocław 2009, s. 125–126; J. KONOWALSKA, I. MOKRZAN: *Nasz wspólny świat. Podręcznik do kształcenia językowego dla klasy trzeciej gimnazjum*. Wrocław 2011, s. 122–127.

³² Niszę, jaka się wytworzyła po wycofaniu przez MEN ścieżki przedmiotowej „Edukacja regionalna”, starają się zapęłnić na Śląsku ruchy i stowarzyszenia, zmierzające do autonomii regionu i urzeczywistnienia idei języka śląskiego. Odżegnują się one od używania terminu „gwara śląska”, uważając go za nacechowany pejoratywnie. Zastępują ten termin wyrażeniami: *śląsko godka*, *śląsko mowa*, też *śląsko szpracha*. Dążą do rewitalizacji mowy śląskiej przez uczenie jej w szkole. Z ich inicjatywy opracowano *ślabikorze* 'elementarze' – dla uczniów klas III i dla dorosłych – do nauczania wersji pisanej śląszczyzny,

MEN apelują dydaktycy. Równocześnie zaś uczelnie powinny zatroszczyć się o dobre przygotowanie dialektologiczne i etnolingwistyczne przyszłych nauczycieli³³ oraz o ich przygotowanie dydaktyczne do rozwijania podwójnej kompetencji językowej uczniów w środowiskach dialektalnych. Od kształcenia językowego w szkole zależeć bowiem będzie to, jak dialekty i gwary będą postrzegane przez młodych użytkowników polszczyzny.

Literatura

- BĄK S.: *Mowa polska na Śląsku*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.
- BĄK S.: *Polszczyzna górnośląska w przedwojennej szkole średniej*. Wrocław 1983.
- CZAŚTKA-SZYMON B., SYNOWIEC H.: *O wychowaniu regionalnym w szkołach śląskich (stan i potrzeby)*. W: *Przestrzenie kultury i literatury*. Red. E. GONDEK, I. SOCHA przy współudziale B. PYTLOS. Katowice 2012.
- DEJNA K.: *Dialekty polskie*. Wrocław 1973.
- Edukacja regionalna. Dziedzictwo kulturowe w zreformowanej szkole*. Red. S. BEDNAREK. Wrocław 1999.
- HANDKE K.: *Terytorialne odmiany polszczyzny*. W: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. T. 2: Współczesny język polski*. Red. J. BARTMIŃSKI. Wrocław 1993.
- KUCAŁA M.: *Twoja mowa cię zdradza. Regionalizmy i dialektyzmy języka polskiego*. Kraków 2002.
- Kultura, język, edukacja*. Red. R. MRÓZEK. T. 1–2. Katowice 1995–2000.
- Oblicza polszczyzny*. Red. A. MARKOWSKI, R. PAWELEC. Warszawa 2012.
- OŻÓG S.: *Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku. Wybrane zagadnienia*. Rzeszów 2007.
- SYNOWIEC H.: *Śląska ojczyzna polszczyzna z perspektywy edukacyjnej*. Katowice 2013.
- Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*. Red. S. GALA. Łódź 1998.

por. *Górnośląski ślabikörz*. Chorzów 2010; B. GRYNICZ, A. ROCZNIK: *Ślabikörz ABC*. Zabrze 2010; M. SYNIAWA: *Ślabikörz niy dlö bajtli abo lekcje slönskij gödki*. Chorzów 2010. Dyskusyjne z dydaktycznego punktu widzenia wydaje się uczenie drugiego języka pisanego – pisanej wersji gwary śląskiej dziewięcioletnich uczniów, którzy jeszcze nie utrwalili zasad i reguł ortograficznych języka ogólnopolskiego; będzie to prowadzić do rozchwiania normy pisownianej. „Ślabikorze” zawierają liczne niedociągnięcia (wśród nich błędy ortograficzne) i uchybienia metodyczne, m.in. „obudowa” tekstów stereotypowymi pytaniami i poleceniami, brak słowniczka wyrazów gwarowych, a w *Ślabikörzu ABC* – sprymitywizowany obraz kultury regionu.

³³ Por. J. KOWALIKOWA: *Dialektologia...*; U. ŻYDEK-BEDNARCZUK: *Dialektologia czy dialektologia z etnolingwistyką w dydaktyce szkoły wyższej*. W: *Teoretyczne, badawcze...*

- Wiedza o języku polskim w zreformowanej szkole.* Red. A. MIKOŁAJCZUK, J. PUZYNNIA. Warszawa 2004.
- WILKOŃ A.: *Typologia odmian współczesnej polszczyzny.* Katowice 2000.

Helena Synowiec

Territorial diversification of the Polish language and a linguistic education

S u m m a r y

The article deals with the problem of the place and role of territorial varieties of Polish in student language education. It was noticed that dialects and folk dialects were appreciated in the Polish education as early as in the inter-war period, and in the curricula as well as school coursebooks and didactic materials having a regional scope in the post-war period, starting from the 1960s. The prestige of the regional education, including the importance of dialects, increased after 1989 in connection with socio-political transformations, and were reflected in ministerial documents. However, new *Podstawa programowa* from 2008 removed the so called “intercurricular” paths, and a regional education among others. That is why the article pays attention to the need of enhancing dialectal and regional varieties of Polish in the Polish education in schools these days. The functions of a dialect (a communicative, culture-constructive community-constructive and aesthetic one) that are worth being brought to children’s and the youth’s attention, as well as various forms of raising respect towards a dialect and motivating students to learn it were pointed out. It was postulated to take into account the aspects from dialectology, ethnolinguistics and sociolinguistics as well as regional education when preparing Polish philology students for teacher’s profession.

Хелена Сыновец

Территориальная дифференциация польского языка в аспекте языкового образования

Р е з ю м е

В статье поднимается проблема места и роли территориальных вариантов польского языка в языковом образовании учеников. Отмечено, что диалекты и народные говоры были востребованы при обучении польскому языку уже в межвоенный

период, а после войны – с шестидесятых годов XX века – в программах обучения и в школьных учебниках регионального плана. Ранг регионального образования, а в нем значение говоров, возрос после 1989 в связи с общественно-политическими преобразованиями, что нашло свое отражение в министерских документах. Однако новые „Программные основы” 2008 года ликвидировали так наз. межпредметные связи, а среди них региональные компоненты образования. Поэтому в статье обращается внимание на необходимость по достоинству оценить диалектные и региональные варианты польского языка в образовательном процессе в современной школе. Указываются функции говоров (коммуникативная, культурная, социальная и эстетическая), которые стоит разъяснять детям и молодежи, а также разные формы пробуждения уважения к говорам и мотивации учеников к их познанию. Постулируется, чтобы при подготовке полонистов к педагогической профессии учитывать положения из области диалектологии, этнолингвистики и социоллингвистики, а также регионального образования.